

variabele zijn in de democratisering. In het geval van de DKP bemoeilijkten het federale karakter en de religieuze verdeeldheid immers een partijvorm naar Brits model. De interne partijstrijd tussen hardliners en pragmatici in de DNVP in het interbellum suggereert dat ook de rol van ideeën, grotendeels afwezig in Ziblatts analyse, van belang zijn om de partijrichting te begrijpen – zoals voorgesteld in het werk van, bijvoorbeeld, Sheri Berman.

Niettemin bevestigt Zibblatt met zijn nieuwste boek zijn naam als de voorname historische comparatieve politicoloog van het moment, die de kracht van een historische vergelijking toont in kwesties die al vaak onderzocht zijn. Eerder slaagde hij er met zijn studie naar de eenwordingen van Duitsland en Italië in een

nieuwe blik te werpen op de puzzel van het federalisme, door een weloverwogen en minutieus uitgevoerde historische vergelijking met als vraag waarom landen in dezelfde omstandigheden andere paden bewandelen. *Conservative Parties and the Birth of Democracy* legt op dezelfde wijze overtuigend een nieuw puzzelstukje van het democratiseringsvraagstuk. Zijn belangrijkste bijdrage daaraan is dat Zibblatt de geschiedenis ‘vooruit’ leest: vanaf het verleden naar het heden toe, en niet, zoals zoveel politicologen, vanuit het heden in het verleden zoekt naar toevallige voorbeelden die de eigen these bevestigen, het zicht ontnomen door de meest recente democratiseringsgolf.

Pepijn Corduwener, Universiteit Utrecht

Oudheid

Josine Blok, *Citizenship in Classical Athens* (Cambridge University Press; Cambridge, 2017) 328 p., tbl., GBP 75,00 ISBN 9780521191456

Meer vrouwen, meer rituelen: een ruimhartiger Atheens burgerschap

Dit belangrijke, ambitieuze boek werpt nieuw licht op een thema dat niet alleen onder oudheidkundigen veelbesproken wordt, maar ook voor een breder publiek relevant is: wat betekende burgerschap op de plek waar we het, als fenomeen, voor het éérst ontmoeten – het Athene van de vijfde en vierde eeuw voor Christus? Wie hoorden ‘erbij’ in het klassieke Athene, en wat betekende het om erbij te horen? Het boek is een rijk gedocumenteerd en overtuigend uitgewerkt betoog voor een ruimhartiger definitie van Atheens ‘burgerschap’. Het argument is gebaseerd op een nauwkeurige analyse van de terminologie

die een rol speelde in de manier waarop Atheners zelf hun burgerschap definieerden, en leunt daarmee op het rijke literaire bronnenmateriaal, en deels op epigrafische bronnen.

Blok, al jaren prominent deelnemer aan internationale debatten over Atheens burgerschap, gaat systematisch en stapsgewijs te werk. Het eerste hoofdstuk begint met de vaststelling dat de in de historiografie gebruikte definitie van burgerschap sterk gericht is op politieke functies, en daarmee substantieel nauwer omschreven is dan in de meeste antieke bronnen. Het tweede hoofdstuk stelt

dat burgerschap mede gedefinieerd werd door de mate waarin men deelhad aan het rituele onderhoud van de banden met de goden door de gemeenschap; het derde hoofdstuk benadrukt hoe deze participatie bepaald werd door afkomst – men is burger omdat men uit burgers voortkomt, en als zodanig erft men de band met de goden die de familie reeds onderhield en die haar verbond aan de polis. Vanuit dit perspectief wordt vervolgens in hoofdstuk 4 het vocabulaire geanalyseerd dat gebruikt wordt om naar burgers te verwijzen. Hier signaleert Blok een geleidelijke verschuiving van meer generieke termen als ‘burger’ en ‘stedeling’ richting het meer specifieke, exclusieve ‘Atheners’, maar ook een vrijwel volledige symmetrie tussen termen gebruikt voor mannen en vrouwen: Blok geeft vrouwen nadrukkelijker dan haar voorgangers een plek in de burgergemeenschap.

Maar wat doen deze mannen en vrouwen nou eigenlijk met hun burgerschap? En hoe wordt aan de bijdrage van individuen betekenis gegeven? Hoofdstuk 5 zet uitgebreid uiteen dat deelnemen aan de polis neerkwam op het bekleden van publieke functies, *timai*, en hoewel de meeste van deze functies bekleed werden door mannen, benadrukt Blok dat er in zekere zin toch ook op dit punt sprake was van symmetrie tussen mannen en vrouwen, met name in de religieuze sfeer. Het zesde hoofdstuk past het in de voorafgaande hoofdstukken opgebouwde model toe op twee groepen die wel in Athene woonden, maar niet (volledig) tot de Atheners behoorden: de mensen die per decreet tot burger waren uitgeroepen, en de burgers van andere Griekse poleis die in Athene woonden (de zgn. *metoiken*). Ook bespreekt het kort in hoeverre het Atheense

model toepasbaar is op de rest van de Griekse wereld.

Is de analyse overtuigend? Ja, zonder twijfel. Het kernargument van Blok staat als een huis: Atheens burgerschap moet breder gedefinieerd worden – zowel wat betreft wie we als burger zien, als wat betreft de aard van de politieke en religieuze activiteiten die we met burgerschap verbinden. Een vraag die een beetje blijft liggen is of het woord ‘burgerschap’, met alle moderne connotaties die dat begrip in onze wereld heeft, wel de beste term is om het fenomeen waarover dit boek gaat te beschrijven. Wellicht niet, maar een voor de hand liggend alternatief is er niet. Men kan dit echter ook omdraaien: de manier waarop Blok burgerschap gebruikt om het wezen van het Athener-zijn te analyseren is een uitstekend vertrekpunt om eens kritisch na te denken over connotaties die wij hebben bij concepten als burgerschap en gemeenschap. In dat opzicht is de benadering van Blok ook relevant voor historici en politicologen die zich bezighouden met burgerschap in recentere tijden, al is het boek zelf in specialistische taal geschreven.

Tegelijkertijd blijft er gelukkig genoeg over om over te praten. De analyse van Blok richt zich op de vraag wie burgers zijn, en wat ze als burgers doen binnen de polis. Dit leidt tot een model waarin sterke nadruk ligt op de politieke en de religieuze sfeer: Atheners bekleedden bestuurlijke functies, en participeerden in stedelijke culten. Dit beeld past goed bij onze schriftelijke bronnen, maar het blijft uiteindelijk deels beschrijvend van aard: het legt uit wat er was, en hoe dat samenhangt, maar verklaart niet waarom dat zo was, of wat de drijvende krachten waren achter de historische ontwikkeling

van het model. Blok is beslist niet blind voor verandering: ze registreert de belangrijkste historische ontwikkelingen, zoals de wet van Perikles, die in 451/450 v. Chr. de toegang tot het burgerschap beperkte tot kinderen die uit twee Atheense burgers geboren werden (voorheen was één voldoende). De bredere historische achtergrond van dit soort veranderingen blijft echter buiten schot. Dit betekent ook dat de vraag *waarom* Atheners onderscheid maakten tussen *Athenaioi* en niet-*Athenaioi* niet echt op tafel komt: waarom bestond er überhaupt zoiets als burgerschap? Waartoe diende het? Cultuur en

religie alleen bieden op dit punt geen afdoende verklaring. Denkkelijk speelde ook het materiële en geopolitieke welvaren van de stad een rol: burgers waren niet burgers omdat ze burgers mochten zijn, maar om ervoor te zorgen dat het goed ging met de stad – zowel via beleid als via het onderhouden van goede banden met de goden die ertoe deden. Het boek van Blok biedt hier nog weinig houvast, maar vormt wel een uitstekend vertrekpunt om de diepere betekenis van burgerschap nader te analyseren.

Miko Flohr, Universiteit Leiden

Glenys Davies, *Gender and Body Language in Roman Art* (Cambridge University Press; New York, 2018) 357 p., ill., \$120,00 ISBN 9780521842730

Romeinse lichaamstaal

Rollen met de ogen of zich op het hoofd krabben met één vinger waren volgens Romeinse moralistische auteurs typische kenmerken van een ‘verwijfde’ man. Mannen uit de elite behoorden zich waardig en beheerst te bewegen – haast was typerend voor slaven – en vrouwen werden geacht met kleine passen te lopen. Hoe kunnen we dit soort voorschriften uit de antieke literatuur verbinden met Romeinse standbeelden van mannen en vrouwen? We mogen er niet van uit gaan dat de betekenis van houding en gebaren over de eeuwen heen dezelfde bleef en dat we de lichaamstaal van Romeinse standbeelden simpelweg met onze moderne blik kunnen ‘lezen’. In hoeverre kunnen we de betekenis van Romeinse lichaamstaal reconstrueren en wat zeggen verschillen in lichaamstaal tussen mannen en vrouwen

over de rol van gender in de Romeinse samenleving? Deze vragen vormden voor de Britse archeologe Glenys Davies het uitgangspunt voor een boek over *Gender and Body Language in Roman Art*. Davies beschikt over een rijk en gevarieerd bronnenmateriaal: enerzijds talloze portretbeelden en reliëfs van Romeinse mannen en vrouwen en anderzijds schriftelijke bronnen uit de Romeinse wereld die een obsessie lijken te vertonen met de juiste lichaamshouding en lichaamstaal van, vooral, mannen uit de elite.

Davies is zich zeer bewust van de vele voetangels en klemmen bij het onderzoek naar de betekenis van antieke lichaamstaal. In haar inleiding gaat ze in op moderne theorievorming en op de complexe relatie tussen lichaamstaal, sociale status en sekse. Veranderingen in de betekenis